

UOT 94

V.U.Umudlu

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

v.umudlu@yahoo.co.uk

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

Açar sözlər: Türkmənçay müqaviləsi, Türkiyə tarixçiləri, Şimali Azərbaycan, çar Rusiyası, Paskeviç, Abbas Mirzə

Məqalədə Azərbaycan torpaqlarının rəsmi olaraq İkiyə bölünməsinə təsdiq edən və çar Rusiyası ilə Qacarlar İrani arasında imzalanan Türkmənçay müqaviləsindən bəhs olunmaqdadır. Məlumdur ki, Rusiya qoşunlarının Cənubi Azərbaycanın bir sıra ərazilərini işğal edərək Tehrana doğru irəliləməsi Fətəli şahı bu müqaviləni imzalamağa məcbur etdi. Türkmənçay müqaviləsi 1813-cü ildə imzalanmış Gülüstan müqaviləsini təsdiq etməklə yanaşı, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının da Rusiya imperiyasına birləşdirildiyini elan etdi.

Rusiya və Qacar dövlətləri arasında XIX əsrin əvvəllərində başlayan müharibənin yekunu olan Türkmənçay müqaviləsi Türkiyə tarixçiləri tərəfindən geniş tədqiq olunmuş, əldə olunan nəticələr türk elmi ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmışdır. Məqalədə Türkiyə tarixşünaslığının nümayəndələri olan Kamal Beydilli, Azer Candan, Okan Yeşilot və digərlərinin Türkmənçay müqaviləsi ilə bağlı araşdırmalarından istifadə olunmuşdur.

В.У.Умудлу

ТУРКМЕНЧАЙСКОЕ СОГЛАШЕНИЕ В ИСТОРИОГРАФИИ ТУРЦИИ

Ключевые слова: Туркменчайский договор, Турецкие историки, Северный Азербайджан, царская Россия, Паскевич, Аббас Мирза

В статье рассматривается Туркменчайский договор, подписанный между царской Россией и Каджарским Ираном, который официально подтвердил раздел азербайджанских земель. Известно, что продвижение российских войск к Тегерану, оккупирующему ряд территорий Южного Азербайджана, вынудило Фатали-шаха подписать это соглашение. Туркменчайский мирный договор ратифицировал Гюлистанский мирный договор, подписанный в 1813 году, и также объявил о присоединении Иреванского и Нахчыванского ханств к Российской Империи.

Туркменчайский договор, положивший конец войне между Россией и государствами Гаджар в начале XIX века, был тщательно изучен турецкими историками, и результаты были доведены до сведения турецкого научного сообщества. В статье использованы исследования по Туркменчайскому договору представителей турецкой историографии Камала Бейдилли, Чандана Азера, Окана Ешилота и других.

TURKMENCHAY AGREEMENT IN THE HISTORIOGRAPHY OF TURKEY

Keywords: *Treaty of Turkmenchay, Turkish historians, Northern Azerbaijan, tsarist Russia, Paskevich, Abbas Mirza*

The article examines the Turkmenchay agreement signed between Tsarist Russia and Qajar Iran, which officially confirmed the division of Azerbaijani lands. It is known that the advance of Russian troops to Tehran, which occupies a number of territories of southern Azerbaijan, forced Fatali Shah to sign this agreement. The Turkmenchay peace treaty ratified the Gulistan peace treaty, signed in 1813, and also announced the annexation of the Iravan and Nakhchivan khanates to the Russian Empire.

The Turkmenchay treaty, which ended the war between Russia and the Gajar states in the early 19th century, was carefully studied by Turkish historians, and the results were brought to the attention of the Turkish scientific community. The article uses the research of representatives of Turkish historiography Kamal Beidilli, Azer Chandan, Okan Eshilot and others under the Turkmenchay treaty.

Giriş

Türkmənçay müqaviləsi Türkiyə tarixşünaslığında da kifayət qədər tədqiq olunan mövzulardandır. Məlumdur ki, bu müqavilə xalqımızın tarixində ən ağırlı və qara səhifələrdən birini təşkil edir. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətinə başlaması 1828-ci ilin fevralında Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Bu müqavilə Azərbaycanın ikiyə bölünməsinə rəsmiləşdirərək Cənubi Azərbaycan və Şimali Azərbaycan məfhumlarının ortaya çıxmasına səbəb oldu. Digər tərəfdən bu müqavilə Şimali Azərbaycanı Rusiya imperiyasının tərkib hissəsinə çevirdi. Araz çayını Qacarlar İrani və Çar Rusiyası arasında sərhədə çevirən bu müqavilənin bütün maddələri ölkəmizin mənafeyinə uyğun olmayıb onun gələcək inkişafında ciddi maneəyə çevrildi.

Türkiyəli tarixçilər Türkmənçay müqaviləsinə xalqımızın tarixinə vurulmuş ağır zərbə kimi qiymətləndirmiş, problemin ortaya çıxmasında Rusiyanın həlledici rolunu xüsusi olaraq qeyd etmişlər. Müqavilə Rusiya hegemonluğunun geniş ərazilərə yayıldığını bir daha təsdiq etmiş oldu. İki qonşu dövlət tərəfindən ərazilərimizin qəsb olunmasını nəzərdə tutan bu müqavilənin səbəb olduğu fəsadlar isə ölkəmizin inkişafı yolunda ciddi buxova çevrildi. Digər tərəfdən bu müqavilənin şərtlərinə əsasən ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına kütləvi köçü həyata keçirildi ki, bu da demoqrafik vəziyyətin xeyli dəyişməsinə səbəb oldu.

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ilə Qacarlar İrani ilə müharibəni başa çatdıran Rusiya cənub sərhədlərindəki əsas qüvvələrini

Osmanlı dövlətinə qarşı çevirə bildi. Ciddi müqavimət göstərə bilməyərək məğlub olan Osmanlı dövləti 1829-cu ildə imzaladığı Ədirnə müqaviləsi ilə Türkmənçay müqaviləsinin bütün şərtlərini qəbul etməyə məcbur oldu. Türkmənçay müqaviləsi Qafqazda yeni siyasi vəziyyətin ortaya çıxmasına gətirib çıxarmış oldu.

Türkmənçay müqaviləsinə aparan yollar Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiya Qafqaza tam olaraq yerləşməyə başladı. Rusiya qoşunlarına ciddi müqavimət göstərsə də, işğalın qarşısını almaq mümkün olmadı və Rusiya cənuba doğru irəliləməkdə davam etdi. Tarixçi K.Beydilli yazır ki, Azərbaycan və Dağıstan xanlıqları, rus istilasına qarşı güclü bir şəkildə müqavimət göstərsələr də, son nəticədə güclü rus qoşunlarına boyun əymək məcburiyyətində qaldılar. Bunun nəticəsi olaraq ruslar Bakı, Naxçıvan və İrəvanı işğal etdilər. Çar I Aleksandrın zamanında, rusların Qafqazda nüfuzu xeyli gücləndi [5, s.66]. Əlbəttə, Azərbaycan xanlıqlarının ayrı-ayrılıqda Rusiya kimi nəhəng dövlətin hücumlarının qarşısını alması elə də asan deyildi. Digər tərəfdən Qacarlar və Osmanlılar arasındakı ixtilaflar, onların birləşə bilməməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdır.

1827-ci ildə İrəvan xanlığının alınması ilə Rusiya qoşunlarının müxtəlif istiqamətlərdən cənuba doğru yürüşü başladı. Tezliklə Cənubi Azərbaycan şəhərlərini zəbt edən rus qoşunlarının Tehrana yolu açılmış və bu vəziyyət şahı sülh danışıqlarına başlamağa sövq etmişdi. Osmanlı dövlətinin şərq sərkəşəri Galib paşanın məlumatına görə, Rusiya qoşunlarının Bakıdan keçməklə Tehrana hərəkət etdikləri, Təbrizdəki İngiltərə müşavirlərinin təklifi ilə Araz çayı sərhəd olmaqla sülh bağlanması halında Sərdarabad, İrəvan, Naxçıvan və Abbasabad qalalarının ruslarda, Təbriz ilə Xoyun isə İranda qalacağı müəyyən edilmişdi [3, HAT/34805]. Bu hadisələrdən bəhs edən K.Beydilli yazır ki, Rusiya-İran müharibəsi gedişində Eçmiadzin (Üçmüəzzin - V.U.) və Naxçıvan qısa müddətdə rusların əlinə keçmiş, sonra Abbasabad, Sərdarabad və Rəvan (İrəvan - V.U.) süqut etmişdir. Araz çayını keçən rus qoşunları Mərənd, Təbriz, Marağa, Xoy, Urmiya və Ərdəbili işğal etmişdir [4, s.365-445].

1827-ci ilin dekabrına aid olan Osmanlı arxiv sənədlərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən zəbtindən sonra Təbriz və Xoyun İrana, İrəvan ilə ətrafının Rusiyaya verilməsi, müharibə xərclərinin İran tərəfindən ödənilməsi şərtləri ilə bağlı razılıq əldə olunduğu, şahzadə Abbas Mirzə ilə rus generalı Paskeviç arasında görüş haqqında məlumatlar yer almaqdadır [3, HAT/34786]. Bu haqda “Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan” adlı sənədlər toplusunda belə deyilir: “1827-ci ildə İrəvan və Naxçıvanın ruslar tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra İran qoşunlarının baş komandanı, şahzadə Abbas Mirzə qışın yaxınlaşmasını nəzərə alıb müqavilə imzalanması üçün general İvan

Paskeviçə müraciət etdi. Vəziyyətdən istifadə edən rus ordusu Mərənd və Təbrizi ələ keçirdi. Sülh danışıqları noyabr ayında Dehqəğanda başlansa da, təzminat məsələsi ilə bağlı yarımçıq kəsildi” [8, s.32-33].

Azərbaycan tarixçisi K.Şükürov da qeyd edir ki, 1827-ci ilin noyabrın 6-da hələ Urmiya və Ərdəbilin işğalından əvvəl Paskeviç və İran şahzadəsi Abbas Mirzə Dehqarğanda sülh danışıqlarına başlamışdılar. A.Bakıxanovun da tərcüməçi kimi iştirak etdiyi bu danışıqlar iki ay davam etmiş, Paskeviçin “müharibə, ya pul” şərtindən sonra uğursuz nəticələnmişdi [12, s.50-52]. K.Beydilli yazır ki, danışıqlarda rusların tələbləri yerinə yetirilmədiyindən hərbi əməliyyatlar yenidən davam etmişdir. Urmiya və Ərdəbili də işğal edən rus qoşunları Tehranı da təhlükə altına ala bilmişlər. Hadisələrin bu şəkildə inkişafı İran Rusiyanın bütün tələblərinin yerinə yetirəcəyinə vadar etmişdir [4, s.365-445].

C.Azer kifayət qədər əraziyə malik olan Rusiya heyəti sülh danışıqlarında artıq ərazi istəmədiklərini, bunu İranla yenidən müharibə etmək məcburiyyətində qalmamaları üçün etdiklərini qeyd edir. Bununla müharibəyə qarını tamamilə bağlamaq məqsədi daşıyan Rusiya Arazın iki ölkə arasında sərhəd xətti olmasını istədiklərini bəyan etmişdir. Bu bəyanat İran nümayəndə heyətində Araz çayından cənubdakı torpaqları özlərində saxlamağa ümidlərini artırmışdır. Lakin həmin bölgələri tərk etmək istəməyən ruslar danışıqları belə tərk edəcəklərini də istisna etməmişdilər. Müəllif bildirir ki, bu əraziləri əldə saxlamaqla Rusiya İranın ən məhsuldar torpaqlarından olan Gilanı da daim təhlükə altında saxlamağa nail olmuşdur [2, s.89-90].

Beləliklə, 1828-ci il yanvarın 15-də Urmiya, sonlarında isə Ərdəbil və Miyanə tutuldu. Sülh danışıqları bərpa olundu [12, s.52].

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması

Qacarlar dövləti tərəfindən Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasına xüsusi hazırlıq işləri görülmüş, müqavilənin günü və saatının müəyyən edilməsinə münəccimlər dəvət olunmuşdur. Əsas məqsəd Rusiya ilə bir daha müharibəyə yol verməmək olmuşdur.

1828-ci il fevralın 6-da Miyanənin üç verstliyində, Təbriz yolu üzərində yerləşən Türkmənçay kəndində başlayan danışıqlar fevralın 9-dan 10-na keçən gecə Abbas Mirzənin münəccimi tərəfindən müəyyən edilmiş vaxtda sülh müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi [12, s.55-56]. K.Beydilli yazır ki, nəhayət, İrana sülh Türkmənçay kəndində diktə edilmişdir. Buna görə İran Rusiyaya 20 milyon gümüş rubl həcmində müharibə təzminatı ödəyəcək, Araz çayının sol sahilindəki İrəvan şəhəri daxil olmaqla bütün ərazilər Rusiyaya təslim ediləcək, Qafqaza olan bütün haqq və iddialarından imtina etməli idi. Bu müqavilə ermənilərin Rusiya torpaqlarına köç etdirilmələri ilə bağlı plan və layihələrin həyata keçirilməsinə yol açmış olurdu. Belə ki, müqavilənin 15-ci

maddəsi Azərbaycanda (Cənubi Azərbaycan - V.U.) ermənilərin bir il ərzində köçüşünü nəzərdə tuturdu [4, s.365-445]. Türkmənçay müqaviləsi preambula və 16 maddədən ibarət idi. Gülüstan müqaviləsinin ayrı-ayrı maddələrinin məzmunu Türkmənçay müqaviləsində əks olunmuş, onun IX və X maddələrində nəzərdə tutulmuş məsələlərə aid xüsusi ticarət aktı imzalanmışdı [12, s.62].

Türkmənçay müqaviləsi iki ölkə arasındakı müharibəyə son qoymaqla yanaşı, Rusiyaya Balkan və Qafqazda Osmanlı dövləti ilə yenidən müharibə etmək imkanı qazandırdı. Bəzi Türkiyəli müəlliflər qeyd edirlər ki, Osmanlı dövləti ilə gözlənilən müharibədə Qaçar xanədanını neytral saxlamaq üçün Rusiya danışıqlar zamanı İranlı nümayəndələrinin könlünü almağa çalışmış, hətta müqaviləyə bir neçə maddə əlavə etməkdən də çəkinməmişdilər. Bu maddələrdən birincisi Qaçar taxtının rəsmi varisi olan Abbas Mirzənin İran şahı olmasını, digəri isə qarşılıqlı diplomatik heyətlərin təşkilini nəzərdə tuturdu [10, s.569-586]. Bu müqavilə ilə İranlılar Ümumqafqaz siyasətində rol oynayan bir dövlət xüsusiyyətini itirdilər. Digər tərəfdən Dağıstanın xarici aləmlə münasibətləri kəsildi, ruslar ələ keçirdikləri boğazlar sayəsində Anadoludan Aralıq dənizinə, İran vasitəsi ilə Hind okeanına və Xəzər dənizi vasitəsi ilə Asiyaya gedə biləcəkləri bir meydan əldə etdilər [13].

C.Azerin qeyd etdiyi kimi, Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında bölünməsinə və eyni zamanda bu iki ölkənin Osmanlı imperatorluğu ilə Azərbaycan arasına girmələrinə yol açdı. Müqavilə imzalandığı tarixdən günümüzə qədər ağır fəsadlara səbəb olan həyati əhəmiyyətli bir sənədə çevrildi [2, s.89]. “Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan” adlı sənədlər toplusunda deyilir: “Müqavilədə Azərbaycan türklərinə söz haqqı verilmədi. Azərbaycan türkləri və onların vətənləri ikiye parçalandı. Ermənistan dövlətinin təməli qoyuldu. Bu müqavilə ilə Rusiya əvvəl işğal etdiyi torpaqlara Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını da birləşdirdi [8, s.33]. Tarixçi O.Yeşilot yazır ki, bölgədəki hakimiyyətini itirməmək üçün Rusiya ilə müharibələr aparan İran məğlub olunca Gülüstan, ardından da Türkmənçay müqaviləsini imzalamışdır. Türkmənçay müqaviləsi ilə İran İrəvan və Naxçıvanın da Rusiyanın hökmranlığı altına keçdiyini qəbul etmiş və bu faktiki vəziyyət Osmanlı İmperiyası tərəfindən Ədirnə müqaviləsi ilə təsdiq edilmişdir [15, s.187-199]. Əlbəttə, müharibədə məğlub olan Osmanlı dövlətindən başqa nə isə gözləmək də mümkünsüz bir iş idi.

Güney Qafqazda İran maneəsini aradan qaldıran Rusiya bundan sonra bütün gücünü Anadolunu ələ keçirmək üçün yönəlmişdir [1, s.96]. N.Kurat yazır ki, rus çarı I Nikolay digər rus çarları kimi türk düşməniydi və Osmanlı İmperiyasını ləğv etmək siyasəti yeridirdi. İndi bu siyasət Rusiyanın qarşısında duran xarici siyasətin əsas prinsiplərindən biri hesab olunurdu [7, s.323]. İranın bölgədən çəkilməsindən dərhal sonra Osmanlı-Rusiya müharibəsi başlamış və

müharibənin Osmanlının məğlubiyyəti ilə qurtarması nəticəsində Rusiya Xəzər dənizi sahilinə və Dərbənd keçidi vasitəsi ilə də Qafqaza daxil olmuşdur. Ruslar İrandan Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını, Osmanlı İmperatorluğundan isə Ahısqa və Axalkələk bölgələri ilə yanaşı, Araz çayının cənubundakı Sürməlini ələ keçirmişdi [9, s.25]. Qara dəniz sahillərində irəliləyərək Anapa və Ahısqanı fəth edən ruslar Şərqdə də uğur qazanmışlar. Belə ki, onlar bölgədəki erməni xalqının köməyi ilə Şərqi Anadoluda Qarsı ələ keçirmiş və Ərzuruma qədər irəliləmişlərdir [11, s.60]. Ş.Yanar yazır ki, Türkmənçay müqaviləsindən sonra başlayan rus-türk müharibəsində sünni islamı təmsil edən Osmanlı dövlətinə qarşı Azərbaycan türklərindən istifadə etməklə Rusiya şüəliyi canlandırmağa çalışmış və buna müəyyən mənada nail olmuşdur [14, s.579-638]. Əlbəttə, bununla Rusiyanın hansı hədəflər güddüyünü anlamaq çətin deyil.

1829-cu il sentyabrın 14-də Osmanlı ilə Rusiya arasında Ədirnə müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə Qacarlarla imzalanmış Türkmənçay müqaviləsini təsdiq etdi. C.Azer yazır ki, Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinin nəticələrinə ümumi şəkildə baxıldığında Osmanlı İmperatorluğunun Qafqazla əlaqələrinin kəsilmiş olduğunu görürük. Azərbaycan isə İran ilə Rusiya arasında bölünməklə bu iki dövlət baxımından bir problem kimi aradan çıxarıldığı kimi, Osmanlı İmperatorluğu ilə birlikdə hərəkət edə bilməsi ehtimalı da bərtərəf olunmuşdur [2, s.95]. O.Yeşilot yazır ki, Rusiya ilə İran arasındakı razılaşma nəticəsində İran bölgədəki üstünlüyünü, siyasi və ticari təsirini itirdi. Osmanlı İmperiyası Ədirnə müqaviləsini imzalamaqla Rusiyanın bölgədə üstünlüyə sahib olduğunu təsdiq etmiş oldu. Beləliklə, bölgədə təxminən 200 il davam edəcək olan Rusiya hökmranlığı dövrü başlamış oldu [15, s.187-199].

Türkmənçay müqaviləsinin nəticələrindən və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsindən bəhs edən tarixçi K.Gürün yazır ki, Türkmənçay müqaviləsi ilə İran 1813-cü ildə itirdiyi torpaqlarla yanaşı, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını da tərək etmək məcburiyyətində qaldı. Nəticədə, İran hökmranlığı altında yaşayan ermənilər Rusiya imperiyasının sərhədlərinə daxil oldu və Üçmüəzzin Katalikosluğu Rusiya sərhədləri daxilində qaldı. Müqavilədə Rusiya tərəfindən ilhaq edilən torpaqlara köç haqqı nəzərdə tutulduğundan on minlərlə erməni Rəvan (İrəvan - V.U.), Qarabağ və Naxçıvana köç etdi [6, s.57]. O.Yeşilot da Türkmənçay müqaviləsinin nəticələrinin və ağır təsirinin günümüzə qədər davam etdiyini göstərir. İki yerə parçalanmadan başqa ən vacib problemlərdən biri də erməni problemidir. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsaslanaraq Rusiya sistemli şəkildə İran, Osmanlı İmperiyası və Rusiyadakı ermənilərin Cənubi Qafqaza köç etmələri üçün münbit zəmin hazırladı və bu məsələdə erməniləri təşviq etdi. Bu bölgədə etibar oluna biləcək xristian müttəfiq axtaran Rusiya bunu ermənilərin simasında tapmış oldu. Bu müttəfiqlik o zamandan bəri davam etməkdədir [15, s.187-199].

Nəticə

Göründüyü kimi, Türkmənçay müqaviləsi və müqavilədə yer alan maddələr Türkiyə tarixçiləri tərəfindən ətraflı tədqiq edilərək elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır. 1828-ilin fevralında Rusiya ilə Qacarlar İrəni arasında imzalanan bu müqavilə tamamilə xalqımızın mənafeyinə zidd olub ölkəmizin inkişafında buxova çevrilmişdir. Türkiyə tarixçilərindən K.Beydilli, C.Azer, K.Gürün, Ş.Yanar, O.Yeşilot və digərlərinin qənaətinə, Türkmənçay müqaviləsi xalqımızı və dövlətimizi iki hissəyə bölmüş, onun fəsadlarının aradan qaldırılması isə müşkül bir işə çevrilmişdir.

Türkiyəli tarixçilər müqavilə imzalanarkən Azərbaycan xalqının rəyinin nəzərə alınmadığını, müqavilənin Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin nəticəsi olduğunu bəyan etmişlər. Müqavilənin maddələri çar Rusiyası, Qacarlar İrəni təmsil edən nümayəndə heyətləri tərəfindən hazırlanmış və hər iki dövlət tərəfindən razılaşıdıraraq təsdiq olunmuşdur. Azərbaycan xanlıqlarının işğalını nəzərdə tutan maddələr Türkmənçay müqaviləsində öz əksini tapmışdır. Müqavilə Şimali Azərbaycanın bir əsr yarımından çox davam edən işğal prosesinin əsasını qoymuşdur.

Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində Şimali Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin kütləvi köçü başlamışdır. Bu hadisə Şimali Azərbaycanda demografik vəziyyətin ermənilərin xeyrinə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Müqavilə nəticəsində Şimali və Cənubi Azərbaycan müxtəlif inkişaf yoluna qədəm qoymuş, xalq biri-birindən təcrid olunmuşdur. Türkiyə tarixçilərinin səyi nəticəsində türk xalqı Türkmənçay müqaviləsinin əsl mahiyyəti ilə tanış ola bilmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Aygin N.* Kafkasyada Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars dolaylarında Sınır İhaleleri, 1826 / Ankara: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD), 2007, yıl 3, sayı 6, s.98-116
2. *Azer C.* Babadan Oğula Güney Kafkasya. İstanbul: Truva Yayınları, 2011, 647 s.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hattı-Hümayun Fonu (HAT)
4. *Beydilli, K.* 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler // Belgeler, XIII c., sayı 17 Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.365-445
5. *Demir A.F.* Türk Dış Politikası Perspektifinden Transkafkasya. İstanbul: BağlamYayıncılık, Birinci Basım, 2003, 358 s.
6. *Gürün K.* Ermeni Dosyası. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2012, 473 s.
7. Kurat A.N. Türkiye Ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990, 735 s.
8. Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan. İstanbul: Türk Dünyası Bələdiyyələr Birliđi (TDBB) Yayınları, 2015, 626 s.

9. *Sapmaz A.* Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2008, 368 s.
10. *Soofізadeh A., Türker Ö.* Rusya-İran (Kaçar) ilişkileri adına dehşet verici bir hadise: Rusya'nın Tahran başkonsolosluğu baskını ve büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve maiyetinin katledilmesi (11 şubat 1829) // Belleten, LXXXII c., sayı 294, 2018, Ağustos, s.569-586
11. *Shaw K., Shaw J.* Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. C. 2, Çevirmen: Mehmet Harmancı, İstanbul: E-Yayımları, 2016, 575 s.
12. *Şükürov K.* Türkmənçay – 1828: Tarixi xronika (İxtisarla). Bakı, 2006, 188 s.
13. *Yanar S.* Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya. İstanbul: IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, 2002, 256 s.
14. *Yanar Ş.* “Azerbaycan’da Ebülfez Elçibey Döneminde Türk Kimlik Oluşumu”, Avrupa’dan Asya’ya Sorunlu Türk Bölgeleri // Derleyen: Bekir Günay, İstanbul: IG Kültür Sanat Yayıncılık, 2005, s.579-638
15. *Yeşilot O.* Türkmənçay Antlaşması Ve Sonuçları // A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 36, Erzurum, 2008, s.187-199

Redaksiyaya daxil olub 30.06.2020